

СОЦІОКУЛЬТУРНА ЦІННІСТЬ ПРАВОВИХ ЗВИЧАЇВ У ЖИТТІ УКРАЇНЦІВ

Анотація. В статті робиться спроба охарактеризувати період середини XVII–XVIII століття, який характеризується як період національно-визвольної боротьби українського народу за свободу та незалежність. Особливий вплив у розвиток правових звичаїв здійснює в цей період існуючий державний лад, класовий поділ суспільства, рівень розвитку публічних та приватних відносин.

Ключові слова: звичай, обряд, правові звичаї, звичаєве право, неписане право.

Аннотация. В статье делается попытка охарактеризовать период середины XVII–XVIII века, который характеризуется как период национально-освободительной борьбы украинского народа за свободу и независимость. Особое влияние в этот период на развитие правовых обычаев осуществляет существующий государственный строй, классовое деление общества, степень развития публичных и частных отношений.

Ключевые слова: обычай, обряд, правовые обычаи, обычное право, неписаное право.

Summary. Ukrainian customary law had been created for centuries and is of great importance for the study of the functioning of legal practices (unwritten law) in regulations of social relations of the Ukrainians. They arose and were formed during the evolution of economic-household relationships and people relied on the conventional “old” standards of behaviour, developed by a variety of circumstances and were guided by them in public and private life. In basis of these norms laid: in a public law – the principles of government by the people, and in private law – principles of equality of everybody’s rights in commonality and striving for the individual autonomy in private life. In a cultural aspect, an important place in a historical process occupies the period between mid XVII–XVIII century that is characterized as a period of national liberation fight of the Ukrainian people for freedom and independence. “Cossack Revolution” in 1648 ended with the creation of the

Ukrainian state, which led to radical changes in area of both constitutional and private law. According to the researchers, in contemporary documents it is called the Zaporozhian Host, Rus, and Ancient Rus. In that period a particular impact in the development of legal practices was made by the existing political system, class division of society, the degree of public and private relations. The relationship between people, society and the specific person, between the state and individual were determined by customary norms that touched such important sphere of the life of society as arrangement of public life. The revolutionary events liberated from the power of Poland Ukrainian lands – Kyiv region, Volyn and part of Podillia – annexed in 1569 and led to the state formation under the name of the “Zaporozhian Host”. The Revolution abolished the privileges of the ruling class of the nobles, passed the land to the state. Cossacks took the dominant position among population and got a special significance. The political system of the Zaporozhian Host was based on the principles of government by the people of Kiev Rus and was approaching the Republican system. The sovereign power belonged to the whole people; it was carried directly by the popular assembly – General Council. The General Council exercised all functions of the supreme power: legislative, judicial, and administrative; it passed acts and resolutions, elected the Hetman and lieutenant colonels of Cossack troops, decided the questions of war and peace, signed the treaties with foreign states, had the authority to trial the Hetman and lieutenant colonels of Cossack troops, etc. The power of the Hetman as an elective head of the state was limited during the force of the General Council. Out of the session of the Council the Hetman was complete “overlord and landlord”. There was an advisory body – the Council of lieutenant colonels of Cossack troops, and executive and advisory body – General lieutenant colonels of Cossack troops. As it is seen the structure of the Cossack state contained many ancient principles of the Kiev Rus state structure and ancient folk customs.

Key words: custom, ordinance, unwritten law, customary law.

Актуальність теми зумовлена необхідністю поглибленого дослідження теоретичної думки про правові звичаї українців в науковому доробку сучасної культурологічної науки. Звичаєве право українців формувалося впродовж століть і має велике значення для дослідження функціонування правових звичаїв (неписаних законів) у регульованні суспільних відносин українців. Вони виникали та формувалися в ході еволюції господарчо-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті

“давні” норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин і “якими керувались у громадському й приватному житті. В основі цих норм лежали: в публічному праві — принципи народоправства, а в приватному — принципи рівноправності всіх у спільному та прагнення до індивідуальної автономії в приватному житті” [12, 222].

Коло цих проблем перебуває у полі зору різних наук — історії, етнології, культурології, соціології, історії права, соціальної антропології. Відповідно

кожна з них має свою специфіку у трактуванні такого явища, як звичаєве право. Проблеми, поставлені дослідниками: походження звичаєвого права, його роль в ранніх державах; особливості правових норм на різних етапах розвитку держави; спадкоємність розвитку правових норм; роль і місце звичаю в правовій системі, до теперішнього часу залишаються дискусійними.

Вивчення правових звичаїв має давню традицію, котру було започатковано ще римськими юристами. З 70–80-х років XIX ст. поживався інтерес до правового звичаю і серед українських та російських істориків права. М. Калачов першим зробив комплексний філологічно-юридичний аналіз “Руської Правди” і розглянув її як правовий пам’ятник, що зберігся від сивої давнини. О. Єфименко доводила безпосередній зв’язок “звичаєво-правових уявлень” з усім загальним життям народу. М. Ковалевський визначив співвідношення народоправства та божественного походження влади. М. Владимирський-Буданов обґрунтував ідею єдності слов’янського права, безпосередньо пов’язавши його із звичаєвим правом, проте українському праву не надавав самобутнього значення. Ф. Леонтович першоджерелом права вважав саму природу суспільства.

Учені приділяли значну увагу трактуванню самого терміна “звичаєве право”. Побувають як усталені, так і новітні підходи. Так, А. Чечот зазначав, що звичаєвим правом називається юридична норма, яка складалася в результаті побутових обставин, незалежно від верховної влади та від закону, і була закладена у свідомості народу як обов’язкова норма. Звичай походить від звички, від наслідування того, що вважається необхідним, виникає ніби випадково, але насправді свідомо і не повинен суперечити моральним цінностям [1]. М. Владимирський-Буданов вважав звичай одним з основних джерел права, що виражався в одноманітному повторенні тих самих юридичних дій і мав певні ознаки (подвійну обов’язковість, релігійне значення, етнічність і консервативність) [2, 108–111, 295]. Г. Шершеневич вказував на домінантне значення юридичних норм, що склалися унаслідок побутових стосунків, у формуванні звичайного права [11, 37]. М. Загоскін, показуючи першорядне значення звичаєвого права, зазначав: “Стосунки юридичного життя всякого народу далеко не вичерпуються ...писаним правом; поряд з останнім

у житті кожного народу, діють також норми права неписаного, ...які твердо і незмінно живе в народній пам’яті. Сукупність подібних норм неписаного права, що діє в середовищі відомого народу, становить його звичаєве право” [3, 29]. З ним солідарний і В. Сергєєвич, стверджуючи, що приватні й державні права в давнину завжди підпорядковувалися дії звичаю [9, 22]. Ф. Леонтович, дослідник звичаєвого права народів Кавказу, зазначав, що “в звичаєвому праві кавказьких горців, що стоять на низьких щаблях суспільного розвитку, збереглося чимало інститутів глибокої старовини, що за своїм походженням і характером належать до таких явищ суспільної культури, які на початку спостерігалися в історії всіх народів” [8, 4]. Таким чином, перші дослідники правових звичаїв вказували на його значення у становленні нормативної системи ранніх держав.

Мета статті проаналізувати соціальну та етнічну цінність звичаєвого права українців у XVII–XVIII ст., які регулювали порядок у розв’язанні життєвих конфліктів на ранніх етапах становлення української державності.

До питання існування правових звичаїв зверталися такі відомі дослідники, як В. Антонович (“Очерк истории вел. княжества Литовского”, “Исследование о городах юго-западного края”, “О происхождении шляхетских родов юго-западного края”), М. Грушевський (“История Киевской земли”, “Барское староство”), О. Кістяківський (Права, по которым судится малороссийский народ”), І. Новицький (“Очерк истории крестьянского сословия юго-западной России в XV–XVIII в.”), О. Єфименко (“Дворянское землевладение в Южной России”, “Копные суды в левобережной Украине” “Народные суды в западной России” та ін.).

Чимало питань звичаєвого права було висвітлено в етнографічних працях комплексного й спеціалізованого характеру. Особливий інтерес становить серія регіональних історико-етнографічних досліджень. Так, важливі звичаєво-правові аспекти побуту українців, висвітлені вченими 1920-х–1930-х років, розкрито в історико-етнографічних дослідженнях Бойківщини, Лемківщини, Гуцульщини, Поділля, Холмщини та Підляшшя.

Дослідження історії українського права велось вченими-емігрантами при Таємному Університеті у Львові та на кафедрі права при Українському Вільному університеті в Мюнхені. Роботи цього періоду

Л. Окіншевича “Лекції з історії українського права. Право державне. Доба становлення суспільства” (1947, 1954), Л. Юрченка “Чинне право в Україні у двох частинах” (1948, 1954), Я. Падоха “Давнє українське судове право. Конспект викладів” (1949), “Нарис історії українського кримінального права” (1951), “Суди й судовий процес старої України” (1990), М. Чубатого “Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права” (1994) поглибили дослідження правових звичаїв в Україні.

В основі поглядів цих вчених лежить уявлення про те, що звичаєве право — лише народне, тобто незалежне від держави. Водночас вчені не розмежовували звичаїв нормативного характеру і правових звичаїв. Своєрідною була думка М. Грушевського про правові звичаї українців. Позитивний фактор в існуванні держави вчений вбачав лише в тому, що вона стала формічним елементом для пасивної маси людей, утворюючи в їх середовищі політико-державний, культурний та юридичний устрій.

Історію правових звичаїв взагалі можна розуміти абстрактно, як і взагалі всесвітню історію культури, людського розвитку. Річ у тому, що кожен народ, кожна нація в своєму поступовому розвитку іде більш-менш визначеним шляхом, виявляючи в своїй творчості свої особливі національні риси. Культурні та історичні умови покладають на культурно-поступовий розвиток народу свій визначний відбиток, що, своєю чергою впливає на правові звичаї. Саме наслідки правової творчості народу проявляються у цінних здобутках національної культури. Правові звичаї є самобутнім явищем в історико-культурному процесі розвитку людства. Основними категоріями, що описують сутність правових звичаїв, є “обряд”, “обрядова дія”, “звичка”, “звичай”, “правовий звичай”, “традиція”, “право”, “звичаєве право”, “закон”. Дослідження змісту цих категорій дозволяє стверджувати, що означені категорії знаходяться між собою в культурному взаємозв'язку, сутнісною складовою їх змісту виступає діяльнісний аспект.

Першим найдавнішим джерелом права, як і взагалі права будь-якого народу, був звичай. В прадавні часи нашої історії права писаного ще не було і бути не могло (писемність з'являється значно пізніше), і наші предки правувалися тривалий час на підставі тих норм, які “заховував” в собі звичай.

Внутрішнє життя східнослов'янських племен визначали звичаї нормативного характеру. В антів

і склавів вони регламентували їх життя в “народоправстві”. Нормативний характер мав і звичай особистої свободи антів, згідно з яким їх ніяк не можна було схилити до рабства. Цей правовий звичай вони поширювали і на представників інших племен, які були захоплені ними в полон. Через деякий час анти або відпускали їх додому за викуп, або приймали до свого племені.

З утвердженням військової демократії в суспільній організації антів діяв і далі традиційний інститут управління — народні збори, рада старійшин, жерці, племінні вожді. Але в результаті постійної воєнної активності і збагачення під час походів зростає значення військового вождя, пізніше — князя, навколо якого починає гуртуватись дружина. З появою особи царя (гех), започатковується формування інституту одноособної спадкової влади і дружини. А роль народних зборів як звичаєвого правового інституту самоуправління поступається місцем сходці озброєних воїнів.

Військовий вождь був головним ідеологом для найближчого кола — дружини, котра була зацікавлена в перемозі під час воєн. До виокремлення в соціальну групу князя і його оточення, військової вожді й старійшини племен мирно співіснували в рамках племінного союзу і ділили між собою ідеологічну та судову функції. А вожді племінних союзів племен виконували переважно військову функцію. У мирний час внутрішнє життя східних слов'ян регламентувалось землеробським звичаєм, який базувався на календарному циклі сільськогосподарських робіт. Він визначав язичницькі свята, кількість днів між ними, строки основних сільськогосподарських робіт. Нормативний характер мали також свята і ритуали. Відносини між окремими племенами і союзами племен унормовували правові звичаї усної домовленості. До них належали недоторканність представників іншої сторони під час переговорів, вірність угоді, присяга як гарант дотримання домовленості.

На базі звичаїв міжплемінних відносин почало формуватись і міжнародне право, яке регламентувало різні аспекти відносин між племенами, зокрема викуп полонених, гостинність до чужинців, що тимчасово перебували на слов'янській території, особиста відповідальність того, хто приймав гостя, за безпеку останнього. Це свідчить про високий рівень правової культури та правосвідомості племен антів і склавів.

Своєрідністю відзначались воєнні звичаї східних слов'ян. Спочатку вони не передбачали ні оголошення, ні припинення війни чи укладання перемир'я на певний час. Але під впливом Візантії анти запозичували передові на той час норми міжнародних відносин і почали укладати з нею відповідні угоди. Вони базувались на звичаї усної домовленості, скріпленому присягою.

Переломним етапом еволюції суспільно-політичних і правових відносин серед східних слов'ян стало VII ст. У цей час з письмових джерел зникає назва "анти", натомість дедалі частіше пишеться про слов'ян. Звичаї нормативного характеру узгоджуються з інтересами нових суспільних груп населення — ремісників і торговців. До цього часу відносяться і перші спроби київського князя встановити контроль над навколишніми племенами, що викликало і правові колізії між ними. У VII–VIII ст. активізується процес відчуження князівської влади — князь стає над племенем, а свою політику проводить вже не з інтересів землі, а з інтересів власного оточення. З цим виникає правова невідповідність правотворчості князя звичаєвим нормам.

У VII–VIII ст. відбувся незафіксований на письмі конфлікт племінного звичаю та права (правотворчості князя). Однак, у цей час ще на могло бути прямого наступу на звичай, оскільки для цього не було необхідних можливостей. Суть конфлікту між звичаєм і правом VII–VIII ст. полягає в різних механізмах реалізації перетворень, що відбувались в східнослов'янському суспільстві. Князь цього часу мав узгоджувати нововведення з охоронцями звичаєвих норм — радою старійшин, племінними вождами і жерцями. В IX ст. відбувається централізація влади київського князя, внаслідок чого змінюються його правові відносини з князями інших племен. Стає все помітнішою розбіжністю інтересів князів і жерців. Водночас, в діяльності князя ще зберігаються окремі звичаєві норми при вирішенні важливих задач життя суспільства. Регулятивні функції правового звичаю помітно поступаються правотворчості князівської влади.

Наприкінці IX ст. стає активним окняжіння територій, що було предтечею князівської правотворчості. Між великим князем і управлінською верхівкою племен укладався усний договір, умови якого базувалась на традиційних звичаях. Починається період законотворчої діяльності князів, першими зразками якої були "устави" і "уроки".

Першим відомим свідченням конфлікту державного права і племінної звичаєвої традиції стала страта князя Ігоря древлянами, причиною якого було грубе порушення звичаю про дотримання умов угоди. Після смерті князя Ігоря починається новий етап наступу на звичай, що проявилось у реформах княгині Ольги. Віддавши належне звичаю помсти, княгиня знешкодила князів древлянських племен, взявши їх заручниками. Реформа київської правительки полягала в загальній фіксації правових норм, які врегульовували збирання податків представниками князівської адміністрації, а отже і зміни у правничій системі Київської Русі. Вводячи нове право, княгиня зробила все, щоб зберегти ті звичаєві правові норми, згідно з якими поняття власної території вважалось священним і непорушним. Нові правовідносини в державі не виключали старих, а діяли паралельно з консервативними звичаєвими відносинами.

З часу заміни язичництва на християнство у 988 р. система права набуває в якісно новій формі. Вона поширюється вже і на ідеологію населення. Після запровадження християнства встановлюються три регулятивні правові системи різного походження: 1) звичаєві язичницькі правила, терпимі новою релігією; 2) правила християнської релігії та християнської церкви, реципійовані владою Русі; 3) нові правила політико-юридичного життя. Запровадження християнства означало заміну в правосвідомості населення старого закону, звичаю предків, на Закон Божий. Літопис про це зазначає, що Володимир жив у "законі християнському". У християнську епоху законодавство за допомогою писемності відділилось від народних звичаїв і встало над ними.

Серед інститутів соціальної регуляції відносин у руському суспільстві з'явився ще один — церква. Через прив'язаність руського населення до своїх звичаїв і консервативність громад у правничій системі Київської держави не відбулось кардинальних змін. Ті звичаєві норми, що не суперечили церковному праву, пристосовувались до нього.

Одні збірники візантійського права набирали в Русі чинності без змін, інші були пристосовані до місцевих звичаїв або ж помітно впливали на норми звичаєвого права. До найбільш реципованих візантійських збірників належав "Номоканон" (послов'янськи — законоправила), а також ряд збірників світського права. Візантійське право збагатило

руське і сприяло його власному вдосконаленню. Прикладом цього є трактат київського митрополита Іларіона “Слово про закон та благодать”. Існування у Київській державі візантійських та інших збірників права викликали необхідність впорядкування місцевих законів, звичаєвого права, “уставів” та “уроків”.

Першим руським кодексом, що систематизував і об'єднав санкціоновані державою звичаєві норми та акти князівської правотворчості, була “Руська Правда”. “Руська Правда” — кодифікація норм звичаєвого права XI ст., яка розглядає особливості систематизації і об'єднання правових норм Київської Русі.

До недавнього часу навколо цієї збірки точились дискусії з приводу того, чиє право лягло в її основу. На думку автора статті, руське право виникло на слов'янському ґрунті, а законодавство виросло з норм звичаєвого права. Вироблені східними слов'янами місцеві загальнодержавні закони і норми правового звичаю були враховані в “Руській правді”, оскільки вже закріпились у повсякденному житті.

Дискусійний характер має також проблема віднесення “Руської Правди” до збірника норм звичаєвого права, збірника законів, чи кількох збірників, що постали на основі зобов'язуючого звичаєвого права і т.п. На наш погляд, “Руську Правду” можна вважати кодифікацією звичаєвих норм, але не збіркою звичаєвого права. В основі фіксації нових відносин і упорядкування численних “уставів” і “уроків” лежали соціально-економічні та ідеологічні перетворення, що відбулися в слов'янському суспільстві X–XI ст. Серед них — ліквідація союзів племінних князів, зміни в немайнових відносинах, поземельних стосунках, збільшення кількості злочинів у результаті розшарування суспільства, захоплення феодалами “вервних племенщин”, збільшення кількості ізгоїв. “Руська Правда” (Короткої редакції) становила собою світський судебник, який майже не зачіпав церковної юрисдикції.

Звичаєвий елемент був присутній у регуляції державного життя, що відбилось і в писаному кодексі законів. До них належали зовнішня звичаєва форма присяги при укладанні угоди, звичаєве походження певного суспільного інституту, зокрема створення князівської ради за зразком ради старійшин, упровадження судочинства, встановленні процедури розшуку злочинця (заклич, свод, гонін-

ня сліду), закріплення права спадковості, присяги і процедури виправдання відповідача, збереження термінології тощо. Залишаючи за злочиним назву “обида”, “Руська Правда” робила поступку звичаєвому праворозумінню. З усіх покарань найтяжчими були покарання за злочини проти особи, особливо за вбивство. “Руська Правда” піднесла правову культуру Київської Русі на вищий рівень. Жоден з тогочасних правових кодексів не визначав з такою точністю правовий статус окремих категорій напівзалежного населення держави і захист їх прав від сваволі власника, як “Руська Правда”.

В культурологічному аспекті важливе місце в історичному процесі посідає період середини XVII–XVIII століття, який характеризуються як період національно-визвольної боротьби українського народу за свободу та незалежність. “Козацька революція” 1648 р. завершилася створенням Української держави, що привело до змін у сфері звичаєвої культури. Відносини між людьми, суспільством і конкретною особою, між державою та індивідом визначалися звичаєвими нормами, які торкалися такої важливої сфери життя суспільства як упорядкування суспільного життя.

Джерелами публічного, державного й адміністративного права були постанови Генеральної Ради, універсали гетьмана й полковників. Гетьманські універсали іноді містили й норми приватного права. В царині приватного права і в судочинстві були чинними ті самі кодекси, що й за литовської доби: Литовський статут 1588 р. та Магдебурзьке право в неофіційних збірниках. Як Статут, так і Магдебурзьке право настільки вже увійшли в життя українських земель, що вважались за українське національне право. Зазначимо, що поряд з цими “кодексами” діяло народне звичаєве право, яке за козацької держави мало переважно значення. Ці зміни відбувались під виглядом відновлення “стародавніх прав і вольностей”. Наприклад, на прохання Б. Хмельницького і старшин російський цар Олексій Михайлович видав 27 березня 1654 р. жаловану грамоту, в якій велів “Их права и вольности войсковіе, как издавна бивали при великих князех руских и при королех полских, что суживали и волности свои имели в добрах и судах, и чтоб в тех их войсковіе суди нехто не уступался, но от своих би старшин судились, потвердити; и прежних би их прав, каковы дани духовного и мирского чину людем от великих князей руских и от королей пол-

ських, не порушить” [10, 177]. Особливі зміни відбулись у карному праві й процесі у бік пом'якшення суворих кар середньовічних звичаїв, закріплених у Магдебурзькому праві.

Відповідно до звичаїв, які становили основу життєдіяльності війська козацького, процес провадився на народній мові. Судьями були козацькі старшини та міщани, що досягли 21-річного віку, але не старші 70 років, котрі мали певний майновий ценз. Не могли бути судьями жінки, особи, прокляті церквою, нехрещені, а з національних меншин — євреї та цигани [4, 153]. Така ситуація була зумовлена тим, що в цей період в суспільстві зросла роль військової козацької знаті, а тому саме вона стала організатором національної держави та її центральних і місцевих органів і, як наслідок, і судових органів. Процес становлення національної держави на визволеній території України стимулював розвиток національної системи права.

Стосовно норм права, які регулювали судоустрій і процесуальний порядок розгляду цивільних справ у судах, то, як і у попередній період, основним джерелом залишилося звичаєве право. Звичаєве право регулювало публічно-правові та приватно-правові відносини, визначало судову систему і порядок провадження у справах в судах. Козацьке звичаєве право, яке сформувалося у Запорізькій Січі, поступово трансформувалося у конкретні поняття, котрі й стали основою для формування козацького права. За своїм змістом, як стверджує О. П. Івановська, для такого права було характерним усна форма вираження (у більшості випадків), суворість, консерватизм [5, 31]. Але надалі звичаєве право набувало письмової форми.

З часом змінювалися не лише умови життя й відповідно до них норми поведінки, а й сталася поступова трансформація у ставленні як постою люду, так і органів державної та судової влади самого змісту “стародавніх прав і вольностей”.

Слід згадати про наявність в Україні й так званого церковного звичаєвого права. Під ним розуміли сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково дотримувалися у житті люди: “Побоюючись кари і гніву Господнього”. У християнській церкві традиції, що підтримувалися повсюдно, також не мали “офіційних” письмових підстав. Судова практика застосовувала звичаєве право при вирішенні цивільних справ, а тому в цей період набули поши-

рення судові прецеденти, засновані на звичаях. У судах застосовувався особливий вид звичаєвого права — церковне право, яке регулювало шлюбно-сімейні відносини, відносини церковнослужителів і яке не дістало затвердження в офіційних збірниках [6, 218].

Фактично усний переказ чи звичай ставали законом при вирішенні таких церковно-практичних питань, про які нічого не було сказано в Новому Завіті (наприклад, тодішня поведінка в церкві при богослужінні, займанщина, тільки застосована монастирем, і “звикле послушенство” підданих духовних феодалів тощо). Ці норми протягом тривалого часу підтримувалися лише силою “звички”, що мала неабияке значення в церковно-юридичній практиці. На жаль, нам невідоме докладне та систематизоване зібрання українських церковних звичаїв у нашій духовній літературі.

Найбільш розповсюдженим способом судового розгляду було закликання божества в свідки і називалося божбою. Переглянемо деякі види божби, яким користувався народ, це — словесна божба, божба з використанням хреста, зняття і цілування ікони, присяга. Можна тлумачити божбу як словесну формулу, що передавалася усно.

Християнство забороняло користуватися божбою як такою, в якій “ім'я Боже згадується в сує”, тобто “несерйозно”, але тут же вказується на те, що у “важливих випадках” можна користуватися клятвою. Звичайні формули божіння: “Їй Богу”, “Ось тобі Хрест”, “з місця не зійти”, “провалитися мені крізь землю” і т. ін. Юридичного значення в повному розумінні цього слова обряд божби не мав, а існував як нормативна одиниця. У народі говорили: “Не божиться, так і не красти”, “попався, так і божиться, на божбу його не дивишся” та ін. Іноді, як виняток, за взаємною згодою сторін судовий розгляд закінчувався божбою. Одна з сторін, не бажаючи “доходити через малу до великих справ” пропонує іншому побожитися у присутності родичів або старійшин сходу, і якщо той побожився, вважає справу закінченою. Була й “більш страшна” божба дружиною, дітьми і самим собою. Як правило, божбою закінчувалася справа в розгляді з родичами на сільському сході.

Важливою для народу була присяга і користувались нею тільки у тих випадках, “коли немає можливості довести правду” і до цього всі засоби випробувані не привели до жодних результатів. Се-

ляни вірили, що той, хто прийме присягу, буде дійсно говорити правду, бо в іншому випадку його наздожене Божа кара. Страх перед нею (карою) такий великий, що має величезну доказову силу, навіть у тих випадках, коли вона свідомо не правдива. Буде дана неправдива присяга, якщо навіть докази говорять зворотне. Інша справа для того, хто присягав: це його гріх, за який йому платити, відповідати.

Обряд присяги також мав свої обрядові дії. Якщо одна із сторін “бралася право піднести”, тобто присягти, а інша на це погоджувалася, тоді ця остання повинна була свого супротивника “вести до присяги”, зазвичай до церкви, де відбувався акт присяги (з тих часів і дотепер зберігся термін “приводити до присяги”). Невиконання обряду вело до припинення процесу і виправдання сторони, яка виконала обов’язок. До обов’язку сторони, що вела до присяги, належало замовити священика, відчинити церкву, виготовити текст присяги (роту). В тих випадках, коли обидві сторони “бралася до присяги” і суд визнавав за ними це право, кидали жеребок, який визначав, кому складати присягу, а кому вести до присяги.

До присяги вдавалися в практиці суду родичів та в практиці суду сільського сходу. І в тому, і в іншому випадку вона застосовувалася рідко.

Звичаєве право безпосередньо проявлялося у вчинках людей, в їх уявленнях про правду та спра-

ведливість, що панували серед населення на певному етапі суспільного розвитку. Тому реакція на якісь явища і події в житті була лише показником власного бачення конкретної особи (осіб) і не могла сама по собі бути ґрунтом для нормування відносин. Звідси впливало: творцем звичаїв ставав загалом народ (у вузькому розумінні слова), а не окремі особи або ті численні його представники, які виражали “загальні” погляди. Разом з тим невірною вважати, що звичаї виникали тільки в народі як єдиній етнічній спільності. Вони могли формуватися незалежно в різних регіонах, областях, місцевостях країнах, які мали свою своєрідну соціально-економічну і політичну структуру. Повторюваність учинків місцевих жителів створювала вже закономірність — звичку діяти відповідним чином при подібних обставинах, а сукупність такого роду дій поступово формувала думку: в цьому випадку слід поводитись саме так, а не інакше.

Отже, звичаєві норми поведінки проникли в сфери регулювання суспільних відносин адміністративно-громадсько-карно-правового характеру і самого процесу судочинства. Вони обумовлювали систему органів самоуправління, впливали на встановлення порядку, прав і обов’язків громадян на місцях і обов’язково враховувалися усіма без винятку кодифікаторами [6, 164].

Література:

1. Архів Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. X. – Спр. 1401 – Арк. 1. – Чечот А. М. Краткий доклад о происхождении и понятии обычного права / А. М. Чечот;
2. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 800 с.
3. *Загоскин Н. П.* История права русского народа. Лекции и исследования по истории русского права. Т. 1. Введение. 1. Наука истории русского права. 2. Формация народа и государства / Н. П. Загоскин. – М., 2011. – 534 с.
4. *Захарченко П. П.* История державы и права / Захарченко П. П. Підручник. – К.: Атіка, 2005. – 368 с.
5. *Івановська О. П.* Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: [навчальний посібник] / О. П. Івановська. – К.: ТОВ “УВПК” ЕксОб”, 2002. – 264 с.
6. *Історія держави і права України. Том 1 / під ред. В. Я. Тація, Рогожина А. І., Гончаренко В. Д. та ін.* – К.: Видавничий дім, 2003. – 656 с.
7. *Історія держави і права України. Том 2 / під ред. В. Я. Тація, Рогожина А. І., Гончаренко В. Д. та ін.* – К.: Видавничий дім, 2003. – 656 с.
8. *Леонтович Ф. И.* Адагы кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа. – Вып. 1. Одесса, 1882.
9. *Сергеевич В. И.* Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич; под ред. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2004. – 451 с.
10. ЦНБ НАН України. – ВР. – Ф. 1. – № 57957. – Арк. 1; Величко Самоил. Летопись. – Т. 1. – С. 177.
11. *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Вступительная статья Е. А. Суханов. – М.: Фирма “СПАРК”, 1995. – 556 с.
12. *Яковлів А.* Українське право // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Дод. С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – С. 222–236.